

KÖNYVEK

A TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS ASPEKTUSAIRÓL

BLASKÓ Zsuzsa

KSH, Népeségtudományi Kutatóintézet
H-1119 Budapest, Andor u. 47–49.; email: zsblasko@gmail.com

Bukodi Erzsébet–Altorjai Szilvia–Tallér András: *A társadalmi rétegződés aspektusai*. Társadalomstatisztikai Füzetek 45., Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2005.

Izgalmas és ambiciózus kutatói vállalkozás eredményét tartja kezében az olvasó. A KSH Társadalomstatisztikai Főosztályának munkatársai – a Népeségtudományi Kutatóintézet együttműködésével – a magyar társadalom szerkezetét sokoldalúan leíró, átfogó modell (sőt: modellek) előállítására és elemzésére tettek kísérletet. Ezzel folytatták azt a sort, melynek korábbi, mára klasszikussá ért elemei Ferge Zsuzsa, Kolosi Tamás, Utasi Ágnes nevéhez fűződnek.

Két eltérő elméleti hagyományra is építve, Bukodiék kétféle rétegszerkezeti sémát ismertetnek: egy munkaerőpiaci pozíción és foglalkozáson alapulót, valamint egy olyat, amely a fogyasztás és életstílus szerint bontja csoportokra a társadalom tagjait. A kétféle modellt egymás után közlik, különböző adatbázisokon építik fel és hangsúlyozzák, hogy azok egymást kiegészítik, az egyik nem tekinthető „érvényesebbnek” a másikkal.

Amellett az állítás mellett, hogy a hagyományosnak tekinthető, sok szerző szerint már meghaladott, foglalkozási-munkaerőpiaci alapú rétegsémák máig nem veszítettek jelentőségükből, friss, nemzetközi empirikus eredményeket felhasználva érvelnek a szerzők. Szamba veszik egy ilyen réteg-tipológia megalkotásának elméleti és módszertani problémáit – köztük olyan viszonylag friss társadalmi változásokkal való számvetés szükségességét, mint a munkaerőpiac periferiáján jelen lévők nagy száma. Miután felsorolják a hazai statisztikai gyakorlat régebbi és újabb keletű kísérleteit a népesség foglalkozásszerkezeten alapuló számbavételére, bemutatják saját társadalmi-foglalkozási rétegsémájukat (KSH-TFR), melynek kialakítását egy korábbi kiadványukból ismerhetjük meg [Bukodi, E.–Záhonyi M. (2004): *A társadalom rétegződése*. Népszámlálás 25. Budapest: KSH]. A jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a kialakított klasszifikáció mennyire képes megragadni a társadalmi egyenlőtlenségek különféle formáit.

A modell elkészítésekor a szerzők Ferge Zsuzsa újkapitalista társadalom-képe mellett az EUROSTAT szakértőinek javaslatára (és az abban felhasznált EGP sémára)

építettek elsősorban. A végeredmény egy négy nagy kategóriát (foglalkoztatók, önálló/önfoglalkoztatók, alkalmazottak, kiszakadók) elkülönítő, majd azokat 7, 11, 14 végül pedig 35 alcsoportra bontó osztályozás lett. A továbbiakban ennek a felosztásnak a 14 kategóriás változatát alkalmazva különböző szempontok szerint vizsgálják a magyar társadalom struktúráját, illetve annak időbeli alakulását. A rétegszerkezet 1983 és 2002 között lezajlott változását áttekintve arra a következtetésre jutnak, hogy Magyarországon a foglalkozásszerkezet polarizációja zajlik: a magas képzettséget igénylő munkák súlyának növekedését egyes képzetlen csoportok (pl. szolgáltatói szféra szakképzetlenjei) számarányának növekedése kíséri. Tanulságos az egyes rétegcsoportok iskolai végzettség szerinti összetételének vizsgálata is. Jól látszik belőle az iskolai expanzió hatása, ahogy a diploma egyre gyakrabban „csak” alsóbb szintű (alsó-vezető, hivatalnokok, magasan képzett technikus) pozíciókra kvalifikál.

A társadalmi rétegsémák elméleti jelentőségét és gyakorlati használhatóságát is nem utolsó sorban az mutatja meg, hogy azok mennyire képesek előre jelezni bizonyos társadalmi jellemzőket, attitűdöket, cselekvéseket. A lehetséges „következményváltozók” közül a szerzők itt az anyagi életkörülmények, valamint a szabadidő felhasználás aspektusait vizsgálják. Korábbi tapasztalatok szerint a foglalkozási pozíció és az anyagi körülmények összefüggése a rendszerváltás után Magyarországon nagymértékben megerősödött. Az anyagi életkörülmények fogalma itt meglehetősen tágan értendő: a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság, ingatlanulajdon, az anyagi fogyasztás jellemzői és az anyagi biztonság egyaránt ide soroltatik. Többváltozós elemzéssel (lineáris regresszióval, melynek függő változója a vagyontárgyakkal való ellátottság és az anyagi fogyasztás mérőszámaiból képzett összevont mutató) a szerzők arra az eredményre jutnak, hogy a TFR akkor is igen jó magyarázója az anyagi helyzetnek, ha egy sor egyéb jellemzőre (demográfiai ismérvek, lakóhely, jövedelem stb.) kontrollálunk. A kialakított társadalmi rétegek anyagi helyzetüket tekintve egyfajta hierarchiába rendezhetők és a csoportok belső homogenitása viszonylag jónak mondható. Nem meglepő persze, hogy a besorolás az éppen foglalkoztatottak közötti egyenlőtlenségeket képes a leginkább megragadni, míg a különböző okoknál fogva nem dolgozók helyzetét a legutolsó foglalkozási-munkapiaci pozíciójuk csak kisebb mértékben befolyásolja. Az anyagi státusz jellemzői közül utolsóként a munkanélkülivé válás kockázatának illetve az életkörülmények alakulásának a TFR-el való összefüggéseit mutatják ki – megint csak eredményesen. Nem világos viszont, miért nem vizsgálták a szerzők az anyagi státusz mutatói közül a foglalkozási helyzettel legközvetlenebb kapcsolatban álló jövedelemnek a foglalkozási réteghelyzet általi meghatározottságát.

A következő fejezet a társadalmi-foglalkozási réteghelyzetnek az idő-felhasználási szokásokra, a kulturális életmódra gyakorolt hatását járja körül. Az időstruktúrában a szabadidő részarányát vizsgálva az elemzés arra a következtetésre jut, hogy azt a réteghelyzet csak igen kis értékben befolyásolja. Más a helyzet a szabadidő eltöltésének mikéntjével, bár az egyes tevékenységformák nem feltétlenül hierarchikus különbségként képeződnek le a réteg-szerkezetben. Így például a magasan képzett értelmiségiek és vezetők azok, akik a legkevesebb időt töltenek televíziózással – hozzájuk képest mind a nagy- és középvállalkozók, mind pedig a betanított munkát végzők mintegy másfélszer ennyit.

Különbőféle szabadidő-eltöltési módok számbavétele után a szerzők létrehoznak egy folytonos „szabadidő-státusz” mutatót, hogy – mint korábban az anyagi státusz eseté-

ben – annak a réteghelyzettel való összefüggését vizsgálhassák. Következtetésük azonban eltér az anyagi státusz esetében kapottól: azt találják ugyanis, hogy az általuk kialakított szabadidő-státusz index alapján nem rajzolódik ki egyértelmű hierarchia a rétegek között és az egyes rétegeken belül is meglehetősen nagy különbségek tapasztalhatók. Ezt az eredményt értékelve azonban felmerül a gyanú, hogy kialakulásáért az index előállításának módja is felelős lehet. Meglehetősen heterogén tevékenységformákat gyűjtöttek ugyanis egy csokorba a szerzők, melyek egymással való összefüggése korántsem nyilvánvaló. Sem elméletileg megalapozottnak, sem pedig empirikusan (statisztikailag) kellően bizonyítottnak nem tűnik ugyanis az a feltevés, hogy az olvasási szokások, az otthonon kívül fogyasztott magas kultúra, a társas aktivitások, a baráti kapcsolatok, a testmozgás és a televízió-nézés egy indexbe (egy faktorba) kellene, hogy szerveződjenek.

A foglalkozásalapú rétegződésmodell után másodikként egy olyan társadalom-modellt ismerhetünk meg, amelynek alapja a fogyasztás és az életstílus. Pontosabban: kettő ilyen modelltől is olvashatunk. Az elsőben (amely az Életmód-Időmérleg adatfelvételen alapul) az egyes cikkekkel való ellátottság illetve az egyes tevékenységformákban való részvétel ténye határozza meg a besorolást – ezt a szerzők *rétegződés-szempontú* modellnek nevezik. Az *életstílus-depriváció* index ezzel szemben (alapja az NKI „Életünk fordulópontjai” kutatása) a hiányra, a megfosztottságra helyezi a hangsúlyt. Itt különös súllyal esik latba az, ha valaki azért nem rendelkezik valamivel (azért nem végez egy tevékenységet), mert nem telik rá.

Mindkét séma kialakításánál három dimenzió szerint osztották fel a társadalmat. Ezek a következők: anyagi életvitel, szabadidő/kulturális aktivitás és a lakáshasználat jellemzői. Mindkét esetben összevont változót készítettek a három dimenzió mérésére, majd a három index alapján cluster-analízis segítségével rendezték csoportokba a lakosságot. Mindkét séma meglehetősen egyértelmű hierarchiát rajzol ki összesen tíz, illetve kilenc réteggel. Ezek legtetején egy többé-kevésbé konzisztens felső csoport áll, míg a hierarchia legalján a „leszakadók”, akik mind anyagi-, mind lakáshelyzetüket, mind pedig szabadidő eltöltési szokásaikat illetően depriváltak tekinthetők. A kifejezetten hátrányos helyzetűnek mondhatók arányát mindkét felosztás körülbelül 30 százalékosra teszi. Különbség viszont, hogy a rétegződésalapú megközelítés a hierarchia tetején, míg a depriváció-szempontú az alsóbb régiókban differenciál erőteljesebben.

Az eredmények részleges eltéréseinek ellenére sem teljesen meggyőző a kétféle tipológia kialakításának szükségessége. A különféle javakhoz való hozzáférés lehetősége (*rétegződés-szempontú felfogás*) és annak anyagi okú hiánya (*életstílus-depriváció* megközelítés) vajon nem ugyanannak az éremnek a két oldalát képezik-e? Az NKI adatbázisán alapuló, „deprivációs” megközelítés a megfosztottság okán túl nyilvánvaló módon magában hordozza azt az elemi információt is, hogy valaki rendelkezik-e vagy sem az adott jószággal (lehetőséggel). Bár a felhasználható indikátorok köre ezen az adatbázison valamivel szűkebb, nem érzékelhető semmilyen akadálya annak, hogy az ennek alapján előállított index mind a rétegződés-alapú, mind pedig a deprivációs index tulajdonságaival rendelkezzen. Felvetődnek ráadásul bizonyos kérdések a depriváció-alapú felosztás alkalmazott kialakítási módjával kapcsolatban is. Ott ugyanis a „nem rendelkezik az adott jószággal, mert nincsenek meg annak anyagi feltételei”=0 pont; „nem rendelkezik vele egyéb – nem anyagi – okból”=1 pont; „nem rendelkezik vele, mert nem érzi szükségességét”=2 pont, „rendelkezik vele”=3 pont

osztályozással éltek a szerzők. Véleményem szerint erősen kérdéses a négy válaszkategória hierarchikus volta. Különösen az nem érthető, hogy miért kell itt különbséget tenni az „egyéb, nem anyagi ok” és a „nem érzi szükségességét” válasz között, és miért „ér” az egyik több pontot, mint a másik. (Miért „depriváltabb” az, aki például környezetvédelmi megfontolásoknál fogva nem tart gépkocsit, mint az, akinek azért nincs autója, mert nincsen arra szüksége?)

Mindenesetre a kialakított csoportok közül több jól jellemezhető tagjainak életkorával, életciklusával, családi állapotával, az iskolai végzettségével vagy éppen a társadalmi-fogyasztási réteghelyzetével. Így például a *fogyasztásorientált felső középrétegben* jóval az átlag fölötti a 35 évesnél nem idősebb, párkapcsolat nélkül élők részaránya és a csoport mintegy 40 százaléka diplomás. Egy másik példát tekintve a *jó lakású szegények* és a *jó lakású kiségzisztenciák* gyakran kerülnek ki a 60 év feletti korosztályból, és az előbbi csoportban erősen felülreprezentáltak a legfeljebb 8 általánost végzettek.

A szerzők ezek után az idő-felhasználási mintázatoknak, majd pedig egyes értékbeállítódásoknak az életstílus-csoportokkal való összefüggését mutatják be. A kétváltozós összefüggéseket a legtöbbször itt is regressziós becslések egészítik ki. Az idő-felhasználást illető eredmények egy része nem újdonság: a csoportképzésben felhasznált változók egy része ugyanis maga is a szabadidő-felhasználás módozataira vonatkozott, így persze viszonylag homogén csoportok (is) képződtek például a szabadidővel való rendelkezést illetően. De jó magyarázó erővel rendelkezik az életstílus-tipológia például az egyedül, vagy az otthon töltött idő részarányára vonatkozóan is.

Különböző értékbeállítódásoknak az egyes életstílus-csoportokban való előfordulását vizsgálva szintén karakteres eltérések tapasztalhatók. A kutatásban azonosított értékrendek közül a családközpontú beállítódás például a *konzisztensen szegények* csoportjában a legerősebb, míg a *fogyasztásorientált felső középrétegben* a legkevésbé jellemző – míg az önmegvalósító értékrend tekintetében (csaknem) fordított a helyzet. Határozott distinkciók rajzolódnak ki aztán a nemi szerepekkel és a gyerekeknevelést irányító elvekkel kapcsolatban is. Utóbbit tekintve paradoxnak tűnő – ám valójában nagyon is érthető eredmény – hogy a kemény munka megszerettetése a gyerekekkel éppen azon csoportokban bizonyult a legfontosabbnak, melyek tagjai a munkaerőpiac legbizonytalanabb pozícióit foglalják el (*leszakadók* és *konzisztensen szegények*). Viszonylag jól elkülönülnek egyes csoportok egymástól végezetül aszerint is, hogy tagjaikra mennyire jellemző az anómikus gondolkodásmód és hogy milyen tagjaik mentális állapota.

A különböző regressziós becslések eredményeiből érdemes kiemelni azt a megfigyelést, hogy szüleik iskolai végzettsége számos tekintetben a felnőtt társadalom életében is meghatározónak bizonyul. Azonos szinten tartva ugyanis mind az életstílus-csoport tagságot, mind egy sor demográfiai (életkor, nem, gyerekszám, háztartás jellege) és gazdasági (gazdasági aktivitás, jövedelem) ismérvet, valamint az iskolai végzettség szintjét is, a vizsgálat statisztikailag számottevőnek találja a származás hatását a napi időbeosztás jellemzőire, az anómikus beállítottság mértékére csakúgy, mint a mentális állapotra. Mindez erősen elgondolkodtató tekintve, hogy az állítás a felnőtt lakosság egészére – tehát nem csupán a legifjabbakra vonatkozik – és

hogy a szülők és gyermekük iskolai végzettsége között fennálló, jól ismert erős összefüggések *mellett* fennálló, önálló hatásokról van szó.

A tanulmány sokszíniúen bizonyítja a szerzők kiinduló feltevését: a társadalom szerkezete többféle szempont szerint is leírható, különböző megközelítésekre építkező rétegsémák különböző vonatkozásokban ragadják meg jobban a társadalmi egyenlőtlenségeket. Sajnálatos viszont, hogy az olvasó nem tudhatja meg: más felosztásokhoz képest eltérő módon, vagy esetleg jobban jeleníti-e meg a társadalomban jelen lévő differenciákat Bukodiék rétegsémája. Elsősorban a társadalmi-foglalkozási alapú rétegmodell esetében vetődik fel az igény: jó lenne hasonló elemzéseket látni, melyekben a KSH-TFR helyén például az EGP osztályséma vagy Ferge Zsuzsa modellje szerepel és összehasonlításokat tenni az így kapott eredmények között. Mindezek ellenére várható és remélhető, hogy mindkét bemutatott rétegmodell – de különösen a munkaerőpiaci-foglalkozási alapú – hasznos és gyakran használt eszköz elkövetkezendő kutatások készítői kezében.